

Голодомор як геноцид: якою мусить бути доказова база?

Яким повинне бути визначення Голодомору, щоб він мав шанси бути визнаним геноцидом на рівні ООН

Не тільки хліб. Під час геноциду 1933-го карателі свідомо вилучали будь-яке продовольство

Остання субота листопада — День пам'яті мільйонів громадян радянської України, полеглих у пекельних голодних муках у 1933-му. Ми згадуємо цю страхітливу трагедію раз на рік, щоб потім забути до наступного року, адже наше повсякденне життя нелегке, а найближчі перспективи неясні. Натомість забуваємо про те, що інакше бути не може, адже живемо, як висловлювався Джеймс Мейс, у постгеноцидному суспільстві.

Щоб вийти з постгеноцидного стану, треба насамперед зрозуміти, що з нами сталося в 1933 році, і донести це до всього людства, тобто винести на рівень ООН визнання Голодомору геноцидом. Вчені давно це зрозуміли, але не спромоглися достукатися до політиків, навіть вітчизняних. Навколо Голодомору нагромадилося немало міфів. Вистачає й науковців, які ці міфи не заперечують, а деякі навіть піднімають на щит.

Ось підписаний Петром Порошенком 1 листопада 2016 року Указ президента України «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів». Голодоморів у множині! В Указі перелічені протокольні заходи і тільки. Та це ще півбіди. Біда в тому, що влада в питаннях, пов'язаних із Голодомором, прислухається не до вчених, які є фахівцями з цієї проблеми, а до непрофесіоналів, зокрема академічних та університетських науковців, які керуються почуттями або амбіціями, а не пошуком істини.

Немає вини самого Порошенка в тому, що він налічує аж три голодомори, яких зазнав український народ у першій половині ХХ століття. Множинність голодоморів офіційно визнали його попередники. Але президента та Адміністрацію слід звинуватити в тому,

що вони не задумуються, щоб у 2018-му, у 85-ту річницю Голодомору, винести на суд людства позбавлену міфів картину найбільшої в тисячолітній історії українського народу трагедії. Ми змусили власний парламент визнати Голодомор геноцидом, але спроба підтвердити це визнання резолюцією ООН у 2008-му виявилася провальною. Провалом може закінчитися така спроба й у 2018-му. Розуміючи це, влада може утриматися від неї, що неприпустимо.

Один чи кілька голодоморів?

16 листопада 2016-го з'явилося повідомлення про внесення до порядку денного ізраїльського Кнесету питання про визнання Голодомору геноцидом. У газеті «День» воно супроводжувалося коментарями колишнього посла України в Ізраїлі Юрія Щербака й голови Асоціації єврейських громадських організацій та общин Йосипа Зісельса. Обидва скептично оцінили можливість визнання ізраїльським парламентом Голодомору геноцидом. Коли ця стаття побачить денне світло, ми вже знатимемо результат. Було б добре, якби він виявився позитивним. Але подивімося правді у вічі: обліплена міфами сучасна версія Голодомору непереконлива для іноземців. Треба розуміти й те, що тема українського Голодомору за останні три десятиліття стала однією з найбільш досліджених у світовій історіографії: понад 20 тис. публікацій. Якщо в нашій версії Голодомору траплятимуться натяжки, іноземні вчені негайно схоплять за руку.

Аналіз міфів варто розпочати з термінології. Трьома голодоморами вважаються голоди 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 років, а на рівень геноциду виноситься передостанній. Однак інфляція понять, так само як і інфляція грошей, до добра не доводить. В українській діаспорі винайшли термін «голодомор» (голодний мор), щоб відділити голод 1932–1933 років від інших трагедій і представити його *urbi et orbi* як явище унікальне. Подібними міркуваннями керувалися й вірмени, коли відділили геноцид 1915-го від страхітливих погромів із десятками тисяч жертв у 1895–1896-му та 1909-му. В обох випадках підхід був однаковий: уникнути баналізації тієї трагедії, яка мала заслуговувати на кваліфікацію геноциду. Євреї спочатку надали своїй трагедії власне ім'я, а потім постаралися довести до свідомості людства, що Голокост є геноцидом. Найбільших відносних (у розрахунку на чисельність населення) втрат від голоду 1932–1933 років у СРСР зазнали казахи. У них теж є власне ім'я цієї трагедії — Ашаршилик.

На відміну від голоду 1932–1933 років, який стався між переписами 1926-го і 1937-го та 1939-го, голоди 1921–1923 і 1946–1947 років не мають «переписної вилки». Обидва вони були після тривалих війн, супроводжуваних величезними втратами й масштабними міграціями. Поза сумнівом тільки одне: кількість полеглих від голоду вимірюється в них десятками тисяч, а не мільйонами. В обох випадках радянська влада визнавала наявність голоду, зумовленого катастрофічною посухою та повоєнною розрухою, тобто всім зрозумілими причинами, а тому погоджувалася приймати іноземну гуманітарну допомогу. Американська адміністрація допомоги (АРА) і місія Нансена надали в 1922-му голодуючим селянам Півдня України 193 млн пайків. Адміністрація допомоги і відбудови при ООН (ЮНРРА) поставила в Україну в 1946–1947 роках 234 тис. т продовольства. За кадром лишилося те, що в голодуючих селян хліб забирали в 1921–1923-му, щоб нагодувати петроградських і московських робітників, а в 1946–1947-му — щоб годувати населення Центрально-Східної Європи й таким чином підтримати місцевих комуністів. Однак цілеспрямованого наміру нищити власне населення голодом у цих випадках у влади не було.

ЯКЩО МИ ПІДЕМО В ООН З КУПОЮ МІФІЧНИХ ТВЕРДЖЕНЬ, ЩО НАГРОМАДИЛИСЯ ЗА ОСТАННІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ, СПРОБА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ ГЕНОЦИДОМ ВІЯВИТЬСЯ ТАКОЮ САМОЮ ПРОВАЛЬНОЮ, ЯК У 2008-МУ

Гуманітарна допомога не дозволила перетворитися голоду на голодний мор. Тож навіть іменувати обидва голоди голодоморами? Ставлячи в один ряд усі три голоди, два з яких геноцидом не були, а третій геноцидом визнав тільки парламент України, ми ризикуємо заблокувати міжнародне визнання Голодомору геноцидом.

1 червня 2016 року в Національному музеї «Меморіал жертв Голодомору» відбулося обговорення назви Дня пам'яті. На ньому були присутні представники Адміністрації президента України. Все, що написано в попередніх абзацах, було сказано на цій зустрічі. І все-таки в Указі Петра Порошенка від 1 листопада 2016 року залишилося три голодомори.

Як визначати хронологічні межі Голодомору? Коли він датується звичними двома роками, то механічно об'єднується із загальносоюзним голодом 1932–1933 років, який мав іншу природу. Неправомірне об'єднання підкреслюється також твердженням про те, що влада забирала в селян хліб і таким чином викликала голодний мор. Насправді Голодомор лише опосередковано пов'язаний із хлібозаготівлями. Він був каральною операцією, здійснюваною під виглядом хлібозаготівель. Щоб відділити Голодомор від загальносоюзного голоду, треба розібратися в суті останнього.

Каральні методи

Влада забирала хліб у колгоспників та одноосібників методами продрозверстки, яка тривала з 1930-го по 1932-й. Із кожним роком селяни працювали в полі все гірше, тому що переконувалися: як не працюй, а хліб заберуть. Всі три роки були врожайними, але від села надходило дедалі менше хліба, внаслідок чого експорт зерна різко знизився і в місті почалися продовольчі труднощі. Добрий врожай гинув від бур'янів під час вирощування, у ході недбалого транспортування і поганого зберігання, а держава звинувачувала селян у саботажі й вилучала в них увесь хліб, який тільки могла знайти. Врешті-решт Сталін відмовився від продрозверстки, тобто визнав право власності селян на сільськогосподарську продукцію, і в січні 1933-го перейшов із конфіскаційної до податкової практики. Тобто було зроблено те, що зробив Ленін у березні 1921-го, коли перейшов до нової економічної політики. Тепер примусово об'єднані в колгоспи селяни знали навесні, скільки зерна мають відвантажити державі восени, і всі втрати врожаю ставали їхніми. Криза в економічних відносинах міста й села, яка набула вигляду загальносоюзного голоду 1932–1933 років, вичерпалася.

Включення українського голоду 1932-го в хронологічні рамки Голодомору небезпечно під кутом зору визнання його геноцидом. Голод першої половини 1932-го на території України був загальносоюзним. Здійснюючи розверстку, держава спочатку забирала весь хліб, а потім надавала голодуючим селянам продовольчу, фуражну та насінневу допомогу, щоб урятувати урожай наступного року. Маючи перед собою безліч фактів такої «допомоги», яку за кордоном сприймають без лапок, наші опоненти здивовано запитують: де ж тут геноцид? І мають рацію...

Якщо ми все-таки позначаємо Голодомор двома роками, то треба розуміти причину. Каральна операція, яка почалася в Україні 1 січня 1933-го, впродовж попередніх двох місяців випробовувалася в деяких селах, поставлених на «чорну дошку» за «борги» із хлібозаготівлі. Ця каральна операція поділялася на чотири розведені в часі ланки:

— конфіскацію всього наявного в селян продовольства тривалого зберігання;

Голод першої половини 1932 року в Україні був тяжчим, ніж в інших регіонах, хоча тоді конфіскували тільки хліб, і 3 млн голодуючих у пошуках їжі розтеклися по сусідніх з Україною місцевостях.

— заблокування пограбованих селян у їхніх селах;
— блокаду повідомлень про те, що діється в селах, де панує абсолютний голод;
— надання під фанфари селянам, які «зазнали продовольчих труднощів унаслідок незадовільного ставлення до роботи в колективних господарствах, продовольчої, фуражної та насінневої допомоги».

Українські селяни активніше протестували, ніж усі інші, проти колективізації, що відбувалася в приховано комунній формі навесні 1930 року. Сталін тоді опублікував свою знамениту статтю «Головокружение от успехов», яка гарантувала селянам присадибну ділянку і на півроку припинив колективізацію. Восени 1930-го колективізація відновилася, але в артільній формі. У наступні роки селяни зосередили свої трудові зусилля на присадибній ділянці, щоб забезпечити себе продовольством до нового врожаю. Ось це продовольство й було конфісковане в січні 1933-го в Україні та на українській мало не на 70% Кубані.

1 січня 1933 року генсек надіслав керівникам України телеграму з вимогою оголосити селянам, щоб вони здавали державі «раніше розкрадений і прихований хліб». Тих, хто здавав хліб добровільно, він обіцяв не репресувати, а всі інші мали бути покарані відповідно до закону від 7 серпня 1932-го, відомого в народі як «закон про п'ять колосків». Сталін знав, що врожай 1932-го був вилучений заготівельниками або втрачений через недбалість не зацікавлених у цьому селян. Суть телеграми полягала у встановленні «всіх інших», тобто в обшуку кожної селянської оселі, що давало можливість вилучити все продовольство. Конфіскацію під наглядом чекістів здійснювали бригади, які формувалися з міських робітників, службовців та місцевих членів комітетів незаможних селян. Потужна пропаганда, що розгорталася в містах, малювала селян винуватцями «продовольчих утруднень», які приховували від державного обліку врожай у «підземних пшеничних містах». Перед кіносеансами демонструвалися репортажі про виявлені чекістами в колгоспах «чорні комори», а в селянських оселях — «чорні ями». Селяни справді приховували залишки врожаю, майже повністю вилученого хлібозаготівельниками. Проте після всіх обшуків, проведених згідно зі сталінською телеграмою, було знайдено 1,7 млн пудів зерна, а заготівельники вилучили до того 223 млн пудів. Отже, не хлібозаготівлі стали причиною Голодомору. Чи можна було за кілька тижнів очистити всю сільську місцевість від їжі? Виявилося, що можна. Упродовж трьох років сталінської продрозверстки склалися напружені відносини між основною частиною села та незаможниками. Адже хлібозаготівлі здійснювалися «демократично»: на загальних зборах незаможники розверстували між дворами спущений на село план. Незаможників не треба було вмовляти конфісковувати в сусідів усе продовольство. Тим більше що останнє переходило до них, а вони не мали добре поставленого присадибного господарства й були голодні.

Конфіскація всієї їжі за півроку до нового врожаю — убивчий аргумент. Існували постанови про натуральні штрафи «боржників» м'ясом/салом і картоплею, але не більше. Наші опоненти вимагали: покажіть документ про конфіскацію всієї їжі! В архівах такого документа не знайдено. І ніколи не буде знайдено, тому що сталінська каральна операція здійснювалася на підставі усяких розпоряджень.

Опубліковано документ Старомінського райпарткому Північнокавказького краю, який датується листопадом 1932-го, і реакцію на нього очільника Надзвичайної хлібозаготівельної комісії в Україні, голови Раднаркому СРСР Молотова. Райпартком ухвалив «застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування» в станиці Новосільській, а Молотов назвав таку санкцію «небільшовицькою». Справді, радянським вождям не хотілося поставати катами мільйонів в очах власного населення.

Проте ми тепер маємо документ: зібрані воєдино свідчення людей, які вижили в Голодомор. Тетяна Боряк вилучила кілька рядків про конфіскацію всієї їжі з опублікованих у різний час і в різних місцевостях 1374 спогадів свідків трагедії. Із цих рядків склалася книга обсягом 720 сторінок, опублікована видавництвом «Кліо» у жовтні 2016-го. Суб'єктивні свідчення кожного, хто вижив у 1933 році, об'єктивізуються кількістю людей, які оприлюднили причину голодного мору. Це документ!

В ООН без міфів

Розглянемо тепер інші елементи сталінської каральної операції. Заблокування пограбованих селян у їхніх оселях з метою недопущення втечі в інші регіони країни має документальну основу, і документи опубліковані. Голод першої половини 1932 року в Україні був тяжчим, ніж в інших регіонах, хоча тоді конфісковували тільки хліб, і 3 млн голодуючих у пошуках їжі розтеклися по сусідніх з Україною місцевостях. Щоб це не повторилося в першій половині 1933-го, Сталін мусив дати відповідні вказівки.

Інформаційна блокада трималася аж до грудня 1987-го, коли Щербицький змушений був офіційно визнати наявність голоду, про який знали всі. Залишається пояснити останню ланку сталінської каральної операції, тобто надання державної допомоги голодуючим селянам. Федеральне архівне агентство Росії (Росархів) у 2009 році опублікувало документальний збірник про голод у СРСР початку 1930-х, який складався з кольорових факсиміле документів, завдяки чому в читачів виникав ефект присутності у відповідному архіві. Які думки могли виникнути в людей, коли вони бачили оригінали документів за підписом Сталіна про надання продовольчої, фуражної та насінневої допомоги в першій половині 1933-го ураженим «продовольчими утрудненнями» регіонам, у першу чергу і в найбільших кількостях Україні та Кубані? У передмові голова Росархіву Козлов писав: «Ми пропонуємо, перед тим як поважні міжнародні або національні державні структури побажають висловитися з політичними оцінками про «голодомор-геноцид» в Україні, не поспішати з ними». Прагнучи бути переконливим, очільник архівів навіть порушив неписане правило, коли вжив «в Україні» замість «на Україні». Шалені кошти на друкування збірника кольорових факсимільних копій документів обсягом 518 сторінок не були витрачені даремно.

Аналізуючи останню ланку в сталінській каральній операції, тобто продовольчу допомогу держави голодуючим селянам, ми повинні пояснити *urbi et orbi* її причину. Адже не випадково Козлов у тій самій передмові тріумфував: «Не знайдено жодного документа, який підтверджує концепцію «голодомор-геноцид» на Україні (уже «на Україні». — Авт.), або хоч натяку в документах на етнічні мотиви того, що сталося... Не варто спрощувати історію голоду в СРСР, зводячи його, хай навіть в окремому регіоні, до знищення якого-небудь народу».

Тут ми підходимо до ще одного поширеного міфу, пов'язаного з Голодомором. Якщо не позбутися його, трагедія нашого народу гарантовано не підпадатиме під формулювання Конвенції ООН про геноцид від 9 грудня 1948 року. Досить давно в нашій північноамериканській діаспорі з'явився вираз «український Голокост», під яким розуміли

Голодомор. В Україні вираз став популярним завдяки своїй образності та синонімічному поєднанню Голокосту з геноцидом. Але таке слововживання закріплювало уявлення про намагання очільників Кремля завжди нищити українців як етнічну спільноту. Поширення цього уявлення в діаспорі полегшувалося тим, що її представники відчували себе громадянами країни проживання, а з Україною їх пов'язувало лише почуття етнічної спорідненості. Значна частина громадян України теж має загострені етнічні почуття, пов'язані з відсутністю в радянські часи громадянського суспільства (у соціальній системі координат) і його відповідника — політичної нації (у національній системі координат). Деякі патріотично налаштовані громадяни й досі обурюються: чому з внутрішніх паспортів зникла графа «національність»? Коли ж перед міжнародною громадськістю Голодомор зображали як «український Голокост», ефект був протилежний очікуваному. Адже в СРСР українців не переслідували так, як євреїв у Третьюму Рейху: де знайшли, там і репресували.

Як це вперше визначив Роберт Конквест, Голодомор був наслідком терору голодом. Будь-який державний терор є нищенням частини певної спільноти, спрямованим на те, щоб та частина, яка залишається при житті, поводитися так, як вимагала держава. У 1930 році держава оголосила певну кількість селян куркулями й репресувала їх, щоб усі інші об'єдналися в колгоспи. У 1933-му конфіскувала у всіх селян продовольчі запаси, а через деякий час почала годувати тих, хто вижив і був здатний добросовісно працювати в колгоспі під час посівної кампанії 1933 року. Як висловився генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, селян-саботажників «навчили уму-розуму». Загибель частини, яка виявилася багатомільйонною, стала переконливим аргументом для тих, хто вижив, відмовитися від єдиної зброї, яка була в селян у їхньому протистоянні з державою, — саботажу.

Постає запитання: чому в січні 1933 року Сталін використав два протилежних за знаком методи боротьби з кризою: у масштабах всієї країни — відступ від комуністичної доктрини, яка вимагала ліквідувати приватну власність і пов'язані з нею товарно-грошові відносини та вільний ринок, а в масштабах України й Кубані — додатково терор голодом? Ось тут і з'являється поряд із соціально-економічною національна (а не етнічна, як у Голокості!) складова терористичної політики очільників Кремля.

Країна була нашпигована сексотами, які доповідали, що Україна може спалахнути, як це вже трапалося в I кварталі 1930 року (відповідні документи у великих кількостях опубліковані). Сталін не бажав ризикувати, покладаючись на те, що заміна продрозверстки податком покінчить із політичною та економічною кризою. Повстання в Україні загрожувало йому втратою посади генерального секретаря ЦК і ЦКК ВКП(б), він уже втрачав контроль над керівниками другого ешелону, які засумнівалися в ефективності генеральної лінії партії в його виконанні (документи опубліковані). Він знав, що Ленін боровся з «куркульським бандитизмом» у 1921 році примусовим стягненням продподатку в голодуючих повітах Півдня України. Загроза голоду тоді мобілізувала селян на боротьбу з владою, але ситуація абсолютного голодування понижувала до нуля їхній повстанський потенціал. Мільйони селян були приречені на жахливу смерть, аби генсек зберіг свою посаду.

Здійснювана в СРСР з 1923 року коренізація, тобто укорінення радянської влади в національних республіках, була необхідною, але водночас небезпечною для Кремля політикою. Небезпеку її Сталін охарактеризував, починаючи терор голодом на наполовину українізованій Кубані. Українізація призводила до протилежних за знаком наслідків: зміцнення радянської влади й одночасно національного відродження русифікованих народів. За озвученою в 1932 році термінологією Сталіна, вона була нероздільним сплавом двох українізацій: «більшовицької» та «петлюрівської». Тому за

межами республіки її припинили, а в самій Україні продовжувалася політика «більшовицької» українізації. Її зовнішнім проявом стала фігура Постишева в українській вишиванці замість звичного френча. Цей повноважний представник всесоюзного генсека завзято боровся з наслідками «петлюрівської» українізації, аж поки сам не спалився у вогні сталінського терору. У постгеноцидній Україні Кремль більше не заперечував проти перенесення її столиці з Харкова до національного центру українського народу — Києва.

Своєрідним відгалуженням концепту Голодомору як «українського Голокосту» є оцінка демографічних втрат. Суть справи мені пояснив відкритим текстом під час зустрічі в Нью-Йорку 2008 року тоді ще президент Світового конгресу українців Аскольд Лозинський: втрати від Голодомору, хоч би якими вони були насправді, мають перевершувати заявлені втрати від Голокосту (6 млн осіб), це допоможе міжнародному визнанню Голодомору геноцидом. У цьому абсурдному судженні він спромігся тоді переконати Віктора Ющенка, і той поставив перед Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України завдання нарахувати не менше ніж 10 млн жертв. Готуючи довідку для Апеляційного суду міста Києва, який судовим рішенням мав підтвердити парламентський закон про визнання Голодомору геноцидом, демографи вийшли зі становища, не втративши обличчя. Вони озвучили результат своїх багаторічних розрахунків прямих і непрямих (дефіцит народжень) втрат — 5063 тис. осіб, після чого додали до цієї цифри так звані кумулятивні втрати, спричинені неможливістю для померлих і ненароджених брати участь у відтворенні народонаселення в наступному поколінні. Так з'явилася химерна цифра сукупних демографічних втрат — 10 063 тис. осіб. Показово, що слідчі СБУ, які надіслали до суду сформовану ними кримінальну справу, залишили тільки цифру прямих і непрямих втрат. Як виявилось, Лозинський і його однодумці в Києві не бажають вгамовуватися. На відкритті пам'ятника жертвам Голодомору у Вашингтоні в листопаді 2015-го деякі представники української діаспори зробили спробу зафіксувати на ньому цифру 7 млн жертв. Спроба була заблокована зусиллями Інститутів історії України при Едмонтонському та Гарвардському університетах. Проте в жовтні 2016 року в газеті «Дзеркало тижня» з'явилася стаття дуже далекого від демографії київського професора під виразним заголовком: «1932–1933: від семи до десяти мільйонів жертв».

Якщо ми підемо в ООН з купою міфічних тверджень, що нагромадилися в цій болючій темі за останні десятиріччя, спроба визнання Голодомору геноцидом міжнародною спільнотою виявиться такою самою провальною, як у 2008-му. В ООН треба йти, звільняючись від міфів.